

НАВАЦЫІ СКАРЫНАЎСКІХ ПЕРАКЛАДАЎ

*Бразгуноў А.У.
(Мінск, Беларусь)*

Пры ўсім багацці навуковых дасягненняў беларускай Скарыніяны па-за ўвагай навукоўцаў застаецца аспект, вельмі дакладна акрэслены ў свой час В.А. Чамярыцкім: «Глыбокае і ўсебаковае даследаванне тэксталагічных прынцыпаў і метадаў працы беларускага перакладчыка, асаблівацей навуковага і мастацкага ўзроўню Скарынавага перакладу, дакладнае вызначэнне яго крыніц і месца ў еўрапейскай традыцыі – справа будучыні» [24, с. 269]. Пры гэтым неабходна памятаць, што побач з арыгінальнымі прадмовамі і пасляслоўямі першадрукара тэксты саміх перакладаў біблейскіх кніг таксама з’яўляюцца помнікамі беларускай мовы і пісьменства. Прадмоўны комплекс Ф. Скарыны, неаднаразова і дэталёва прааналізаваны айчыннай навукай у адрозненне ад кантыкуляцый (анатацый) да кніг і раздзелаў. Упершыню на іх звярнуў увагу ў 1874 г. І.І. Первольф, які ў якасці першакрыніцы падобных анатацый вызначыў чэшскую Біблію (Венецыя, 1506) [19, с. 253]. У пазнейшым па часе даследаванні П.У. Уладзімірава, які ажыццявіў падрабязнае супастаўленне беларускага і чэшскага перакладаў, была вызначана самастойнасць Скарыны ў напісанні анатацый [2, с. 127–128]. На думку У.М. Конана, «Скарынаўскія анатацыі з асаблівай яскравасцю сведчаць пра асветніцкі, “вучыцельны” характар першадрукаваных беларусіх кніг» [17, с. 336]. Анатацыі дазвалялі азнаёміцца са зместам (сюжэтам, фабулай) пэўнага раздзела кнігі і тым самым утваралі своеасаблівую матрыцу, па якой лёгка было перамяшчацца чытачу ў пошуку канкрэтнага ўрыўка або эпізоду. Да

прыкладу, пачатковыя фразы анатацый могуць указваць на дзейную асобу (*Елифасъ Фаманитъскый, Валдафъ, Елиудъ, Иовъ*) і спосаб яе дзеяння (*обличаетъ, караетъ, являеть, говоритъ*); асабліваю значнасць набываюць яны ў выпадку, калі раздзел пачынаецца з простага мовы і чытач не адразу можа зарыентавацца, пра каго дакладна вядзецца гаворка (*Стоинилося Иову* – раздзел 10, *О мудрости Иовъ говоритъ* – раздзел 28, *Опять Господь Богъ являеть злость вегелмофа* – раздзел 41). У сваёй сукупнасці анатацыі з’яўляюцца чымсьці кшталту кампендыума (сцісллага выкладу) Святога Пісання і хрысціянскай навукі, з гэтага пункту гледжання яны – самастойны скарынаўскі твор, сфармаваны светапогляднымі, этычнымі, этэтычнымі, рэлігійнымі і культурнымі перакананнямі асветніка ў той самай ступені, як прадмовы і пасляслоўі. У сукупнасці прадмовы/пасляслоўі, анатацыі і тэкст твора фарміруюць трохузроўневае ўспрыняцце зместу і ідэі кожнай кнігі: уводная інфармацыя – анонс зместу (фабулы, сюжэта) раздзела – арыгінальны тэкст. Падчас перакладу кнігі Бібліі Ф. Скарына часта звяртаецца да такіх прыёмаў, якія павінны былі палегчыць разуменне і ўспрыняцце біблейнага тэксту мэтавай аўдыторыяй – «людомъ посполитымъ». У прыватнасці, значэнне цяжкіх для простага чытача слоў перакладчык перадае з дапамогай маргіналій (напрыклад, у Псалтыры: ‘скупни’ → ‘лвенята’, ‘онагри’ → ‘лоси’, ‘геродеево’ → ‘соколово’, ‘югъ’ → ‘ветръ полуденный’, ‘ливу’ → ‘ветръ от западу’, ‘на зданиих’ → ‘на кровлях’, ‘истазай’ → ‘испытай’ і г. д.). Істотна павінны былі палегчыць чытанне і змешчаныя на маргіналіях адсылкі да іншых кнігі Бібліі, якія, аднак, часта адсутнічаюць у неабходных месцах. Падобнай адсылкі, напрыклад, няма ў першым сказе з Прадмовы да Псалтыра, які ўяўляе сабой прамую цытату з Другога паслання да Цімафея, 3:16–17. Практыкуюцца таксама ўдакладненні непасрэдна ў самім тэксце перакладу. Так, у расповедзе з Чацвёртай кнігі Царстваў, 4:33¹, пра ўваскрашэнне прарокам Елісеем мёртванароджанага замест «за двою собою» Царкоўнаславянскай Бібліі (далей – ЦСБ) маем перакладзенае з Вульгаты «по себе и по детищи» («super se et super puerum»). Часам падобнае ўдакладненне зводзіцца да прастамоўя: распавядаючы ў Кнізе Быцця, 7:14 пра напаўненне Ноевага каўчэга перад патопам, замест царкоўнаславянскага «всякая птица пернатая по роду своему» і лацінскага «universæ aves, omnesque volucres» («птушкі наогул, усё, што лётае») Ф. Скарына стварае ўласнае словазлучэнне, якое

¹ Тут і далей такім чынам пазначаюцца спасылкі на Царкоўнаславянскую (Лізавецінскую) Біблію і Вульгату, што дапаможа суаднесці пэўны эпизод з тэкстам Скарыны, у якім адсутнічае падзел на вершы.

нібы набліжае біблейскі тэкст да звычайнай штодзённасці: «вси птице, свойские и дивокіе» [10, с. 117].

У шэрагу цяжкіх выпадкаў, аднак, падобныя тлумачэнні адсутнічаюць. Так, у Кнізе Выхаду, 12:11 замест традыцыйнага для ЦСБ: «и снесите е со тшаниемъ: Пасха есть Господня» чытаецца: «и еште его со дщаниемъ, Фазе убо есть тое, проштие Господьне» [11, с. 85], што прама ўказвае на запазычанне гэтай фразы з ВБ (“a giesti budete pospiessnie. Niebot’ gest Faze, to gest gitije rānie”² – «і з’ешце паспешліва, бо гэта Фазе (гэта значыць, праход) Гасподні»), якая цалкам ідэнтычная Вульгаце: “et comedetis festinanter: est enim Phase (id est, transitus) Domini». Імкнучыся падаць чытачу Святое Пісанне ў як мага поўнай форме, Скарына нярэдка пашырае пераклад устаўкамі з Вульгаты, якія сустракаюцца ў кнігах Выхаду, Суддзяў, 1 Царстваў, Прытчах Саламона, Эклезіясе, Песні Песняў, кнігах Мудрасці Божай і Ісуса, сына Сіраха (агулам каля 150). Пры тым асноўныя запазычаныя з Вульгаты адносяцца да Кнігі Прытчаў і Кнігі Ісуса, сына Сіраха – зборнікаў павучальных выслоўяў (прытчаў), надзвычай папулярных ва ўсе часы, бо яны карысныя «всякому человеку, мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому, наболей тымъ, ониже хотят имети добрые обычае и познати мудрость и науку».

Пераклад нярэдка разыходзіцца з тэкстам Вульгаты. Так, у 4-й Кнізе Царстваў (9:32) сказ «Приклонишеса же к нему два или три отроци его и рекоша: “То есть тая Езавель”» відавочна запазычаны з ВБ (“Y przychylili se k nie[m]u dva a neb trze komornijczy geho a rzekli gsu: to gest ta Gezabel”), паколькі непасрэдна ў Вульгаце ў дадзеным урыўку ідзе гаворка пра «duo vel tres eunuchi».

Практычны падыход асветніка выявіўся і ў звароце да такога рэдкага прыёму, як перанос вершаў у прэфацыйную частку (у прадмову), што назіраецца ў двух выпадках: а) у Кнізе Іова змешчаны адразу пасля Прадмовы самага Скарыны раздзел «О житіи светого Иова» з’яўляецца камбінацыяй вершаў Кнігі Іова, 42:18, і Кнігі Быцця, 36:33–40. Пры гэтым верш 18 у тэксце ўласна перакладу адсутнічае, а пераклад вершаў 33–40 адрозніваецца ад таго, які быў змешчаны Скарынам у Кнізе Быцця; б) у Кнізе Ісуса, сына Сіраха, дзе прадмова Ісуса змешчана не традыцыйна, перад асноўным тэкстам кнігі, а напачатку, перад Прадмовай Ф. Скарыны.

² Цытаты з Венецыянскай Бібліі 1506 г. падаюцца без спасылак на старонкі і вершы, паколькі такія адсутнічаюць у самім старадруку (Biblij Česká w Benatkach tissená.– Venetiis in Edibus Pietri Lichtenstein Colonientis Hermani : Anno Virginei Partus MDVI).

Непаслядоўна, але даволі часта адбываецца літаральны пераклад назваў тапанімічных аб'ектаў або іх частак: *Плач Египта – Абель-Мисраим, Столь Стадныі – Мигдаль-Едер, Дом Божий – Аль-Бетель*. «Гдеже плакали суть сынове Израилевы», – так Скарына пераклаў назву мясцовасці *Бохим* (літаральна 'якія плачуць' (Кніга Суддзяў)); «сам пак жывяше у Асерофе-Странстемь» – маецца на ўвазе паселішча Харашат-Гаім, дзе 'гаім' азначае 'падарожныя' (Кніга Суддзяў) і г. д.

Адной з адметнасцей скарынаўскай стылістыкі з'яўляецца пастаяннае выкарыстанне сінаніміі ў тых месцах, дзе падаюцца аднастайныя апісанні (пераважна кнігі Выхаду, Лічбаў і Царстваў). Прычына, відаць, палягала ў жаданні разнастаіць сухія паўторы, пазбегнуць шаблонных канструкцый, утрымаць увагу чытача: «пять локтей ширины имель есть», «шести локтей широкъ былъ», «седми локтей широкости мелъ» (3-я кніга Царстваў, 6:6 – [13, с. 61]); «да ступитъ огонь с небеси и спалитъ тебе», «да снидетъ огонь с небеси и сожрет тя» (4-я кніга Царстваў, 1:12 – [14, с. 37]).

Характэрна, што Францішак Скарына не звяртаецца да аўтацытацыі перакладу (не выкарыстоўвае цытаты з выдадзеных кніг у прадмовах да наступных, а кожны раз перакладае фразы нанова). Прыкладам можа служыць працытаваны ў прадмове да Кнігі Мудрасці Божай урывак з яе ж (9:7–8):

Прадмова	Тэкст кнігі
Ты, Господи, поставилъ мя еси царемъ надъ людми Твоими и судьей сыновъ и дщерей Твоих и повелел ми еси сооружати храм на горе святой Твоей.	Ты избрал мя еси въ царя место людемъ Твоимъ и въ судии место сыновъ и дщерей Твоихъ, и повелель ми еси съоружити храмъ на горе Твоей и во граде жилища Твоего ольтарь, уподобление храму Твоего светого.

Дадзены факт можа служыць паказчыкам розначасавасці стварэння прадмоў і перакладаў кніг. Фармальна логіка падказвае: пераклады былі створаны раней; практыка ж даследавання скарынаўскіх тэкстаў сведчыць: праўкі і дадаткі як у прадмоўным, так і ў перакладным корпусе маглі рабіцца і пазней. Гэта азначае, што не існавала нейкага створанага адразу нязменнага перакладу або тэксту прадмоў – усё рэдагавалася і ўдакладнялася ў працэсе друкавання. Дадзены факт неаднаразова падкрэсліваецца самім асветнікам у яго пасляслоўях: «зуполне выложены и вытиснены повелениемъ и пилностию ученого мужа» (Кніга Быцця), «повелениемъ, працею и великою пилностью» (Псалтыр), «зуполне выложены и пильне вытиснены» (Кніга прарока Данііла) і г. д. Прыслоўе

«пильне» і назоўнік «пилность» падкрэсліваюць, што кнігі былі надрукаваны («вытиснены») не проста па загадзе («повелением») Скарыны, але сталася гэтага таксама дзякуючы і яго ўласнай руплівасці («працею»), перакладчыцка-рэдактарскай уважлівасці («пилности»).

Адзначаныя вышэй асаблівасці, верагодна, маглі быць не толькі выяўленнем аўтарскага стылю, але і запабегнікам «антыплагіату»: у выпадку перапісвання тэксту іншай асобай гэтыя асаблівасці (прынамсі, іх частка) непазбежна ўказвалі б на аўтарства Скарыны як перакладчыка. Прывядзенне Скарынаўскага перакладу да аднастайнасці запатрабавала б ад перапісчыка пэўных высілкаў, складанасць якіх можа быць прадэманстравана на прыкладзе раздзела з Кнігі Лічбаў, 1:20–42 [12, с. 47–49], дзе падаецца попіс 12-ці каленаў Ізраільскіх. (У табліцы аднатыпныя канструкцыі маюць аднолькавы нумар-маркер – 1a, 1b, 2a, 2b, 3a, 3b, 4a, 4b; цалкам непаўтаральныя канструкцыі вылучаны курсівам.)

Рувимова	<i>по народехъ, по челедехъ и по домехъ их...</i>	<u>1a</u> – они же <u>можаху изыйти</u> к бою...
Симеонова	<i>по народехъ и по челедехъ, и по домехъ...</i>	<u>2a</u> – <u>идущихъ</u> к бою...
Гадова	<i>по народехъ и по челедехъ, и по домехъ...</i>	<u>2a</u> – <u>идущихъ</u> к бою...
Іудина	<i>по народехъ, по челедехъ и по домехъ ихъ...</i>	<i>ониже</i> <u>можаху</u> к бою <u>ити</u> ...
Ізахарова	<i>по народехъ и по челедехъ, и по домехъ отцевъ ихъ...</i>	<i>ониже</i> <u>могли</u> к бою <u>изыти</u> ...
Зевулонова	<i>по народехъ, по челедехъ и по домехъ отечества ихъ...</i>	<i>вси, еже</i> <u>можаху</u> к бою <u>ити</u> ...
Ефраимова	<u>1b</u> – <u>по народехъ и челедехъ, и домехъ отечества ихъ...</u>	<i>вси, 3a</i> – <u>еже</u> <u>могоша</u> к бою <u>ити</u> ...
Манасііна	<u>2b</u> – <u>по народехъ и по челедехъ, и по домехъ отечества ихъ...</u>	<i>вси, 4a</i> – <u>еже</u> <u>могли</u> к бою <u>изыйти</u> ...
Веніаміінова	<i>по народехъ ихъ, по челедехъ ихъ и по домехъ отечества ихъ...</i>	<i>вси, 1a</i> – <u>ониже</u> <u>можаху</u> к бою <u>изыйти</u> ...
Данова	<i>по народехъ, по челядехъ, по домехъ отечества ихъ...</i>	<i>вси, еже</i> <u>могли</u> к бою <u>ити</u> ...
Асерава	<u>1b</u> – <u>по народехъ и челедехъ, и домехъ отечества ихъ...</u>	<i>вси, 3a</i> – <u>еже</u> <u>могоша</u> к бою <u>ити</u> ...
Нефталіімова	<u>2b</u> – <u>народехъ и по челедехъ, и по домехъ отечества ихъ...</u>	<i>вси, 4a</i> – <u>еже</u> <u>могли</u> к бою <u>изыйти</u> .

Падчас працы над перакладам Ф. Скарыну даводзілася вырашаць і шматлікія тэрміналагічныя пытанні, у прыватнасці, звязаныя з геаграфічнай і арніталагічнай намінацыяй. Арніталагічная лексіка, ужытая асветнікам у перакладзе 14-га раздзелу кнігі Другі Закон, вершы 12–18, выдатна ілюструе яго перакладчыцкую стратэгію. У “Слоўніку мовы Скарыны”, укладзеным У. Анічэнкам, і “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” ў гэтым пытанні склалася пэўная блытаніна. Так, у “Слоўніку мовы Скарыны” тлумачальная частка артыкулаў *сагань*, *норь*, *калусь*, *букь* абмежавана словам “птушка”, а *морский врань* наогул адсутнічае. У цэлым правільна перададзены значэнні лексем *ногь*, ‘грыф’ [21, с. 398], *иксионь*, ‘каршун’ [21, с. 250], *супь*, ‘каршун або сокал’ [22, с. 269], *лелекъ*, ‘ляляк’ [21, с. 295], аднак *неясыть* памылкова атаясамлена з пеліканам [22 с. 393]. У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” *ногь* і *сагань* маюць памету ‘грыф’ [5, с. 41; 6, с. 31], *иксионь* – ‘каршун’ [4, с. 87], *супь* – ‘сцявратнік’ [7, с. 87], *норь* – ‘нырок (?)’ [5, с. 47], *букь* – ‘бугай’ [3, с. 246].

У кнігах Бібліі птушкі згадваюцца пераважна ў сувязі з забаронамі на спажыванне ў ежу, хаця паведамляецца таксама, што падчас блукання ў пустыні яўрэі спажывалі перапёлак (лац. *colurnix* – Лічбаў 11:31) або прыносілі птушак у якасці ахвяры (Лявіт 1:14). Забароненыя для спажывання птушкі пералічаны двойчы – у кнігах Лявіт (11:13–19) і Другі Закон (14:12–18). Паколькі пераклады Бібліі не заўсёды супадаюць, назвы асобных птушак можна сустрэць у Вульгаце, але не знайсці ў Септуагінце ці ў перакладах на нацыянальныя мовы. Так, у Бібліі Лютара з’яўляюцца ястраб-цеяроўнік, зязюля і вялікі бугай (ням. *Nabicht, Kuckuck, Rohrdommel*) [27, с. 193], у Бібліі караля Якава – барадач/ягнятнік, баклан, кнігаўка (англ. *ossifrage, cormorant, lapwing*) [29, с. 168].

Не з’яўляецца тут выключэннем і Скарынаў пераклад у параўнанні з яго найбольш верагоднай асноўнай крыніцай – чэшскай Бібліяй 1506 г., надрукаванай у Венецыі. Пасля супастаўлення 22 чэшскіх і скарынавых назваў птушак выяўляецца, што 17 з іх у фанетычным плане маюць поўнае або частковае супадзенне, 5 чэшскіх (*luniak, raroh, czap, křekarz, kalander*) і 5 скарынавых лексем (*мышелов, ботьян, неясыть, нор, бук*) адносяцца да ўнікальных.

У сваёй манаграфіі “Францыск Скарына: жыццё і дзейнасць беларускага асветніка” Я.Л. Неміроўскі адзначае, што “з чэшскай Бібліі Скарына запазычвае назвы птушак”: *нога, сагана, лелека, калуса і бука* [18, с. 352]. Праўда, не зусім зразумела, ці мае аўтар на ўвазе выключна Венецыянскую Біблію 1506 г., паколькі тут у кнізе Другога Закону ў раздзеле 14

(вершы 12–18), дзе змешчаны прагібіцыйны пералік птушак, назва *buk* наогул адсутнічае, а на яе месцы ўжыта слова *kalandr*, значэнне якога электронны слоўнік старачэшскай мовы (далей – ЭССЧМ) перадае наступным чынам: “каландр – валаўка, падобная да бусла птушка, якая жыве пры вадзе і шыя якой, калі стаіць спакойна, нагадвае зоб” [28]. Блізкая па форме лексема маецца ў выданнях чэшскай Бібліі 1549 (а таксама ў яе перавыданнях 1557 і 1577 гг.): *bukač* (бел. *вялікі бугай*, чэш. *bukač velký*) [26, с. 173]. Магчыма, Ф. Скарына ўжыў нейкую народную назву бугая (вытворную ад слова *бухкаць*; характэрна, што ЭССЧМ фіксуе два фанетычныя варыянты гэтай назвы птушкі – *bukač* і *bugač* [28]), аднак нельга выключыць і польскага ўплыву: у Берасцейскай Бібліі 1563 г. адпаведнікам ужытай Скарынам формы ў вышэйназваным значэнні выступае *bak* [25, с. 186]. Паколькі названая птушка адносіцца да сямейства чаплевых, у дадзеным выпадку яна можа разглядацца як адпаведнік лац. *charadrium* (чапля).

Значэнне слова *noh* ЭССЧМ перадае наступным чынам: “Вялікая птушка, найбольш падобная да супа або арла; абазначае птушку звышнатуральных памераў, напрыклад, розныя віды экзатычных птушак... асобнымі старачэшскімі перакладчыкамі атаясамлівалася з класічнай казачнай пачварай грыфам” [28]. Таму не давозіцца сумнявацца, што ў чэшскім і скарынавым перакладах гэтае слова азначае грыфа (лац. *gryphis*).

Што датычыць лексем *саган*, то найбольш поўны сінанімічны рад да яе зафіксаваны ў чэшска-нямецкім слоўніку Й.Юнгмана: “*kostilomes, mořský orel, kostilonka, sahan*” [30, с. 140], супраць “*sokol stěhovavý; lupič*” [28].

Да несумненых багемізмаў трэба аднесці найменне *калус*, чэш. *kalous*, ‘вушастая сава’ [28], значэнне якога было для Скарыны безумоўна знаёмае, аднак ён не змог падабраць адпаведніка ў роднай мове, паколькі вышэй ім была ўжыта агульная назва *сава*. Тое самае можна назіраць у выпадку са словам *дятел*, якім Скарына пераклаў чэш. *dedek*, ‘удод’. Як вядома, удоды адносяцца да сямейства удодавых атрада раксападобных, аднак знешне маюць пэўнае падабенства з жаўной (відам дзятла).

Для свайго перакладу, што неаднойчы адзначалася даследчыкамі, Скарына скарыстаўся пераважна венецыянскім выданнем чэшскай Бібліі (1506), аднак ён, несумненна, звяртаўся і да іншых крыніц. Таму часам немагчыма сказаць адназначна, ці з’яўляецца тая або іншая лексема багемізмам, як, напрыклад, у выпадку з *lelek*. Такая самая назва для абазначэння начнога ворана – *lelek* – сустракаецца ў Берасцейскай Бібліі

1563 г. [25, с. 186]; адпаведнікам ёй з’яўляюцца *лилик* у Астрожскай Бібліі 1581 г. і традыцыйная беларуская назва птушкі *ляляк*. Аднак у чэшскай Бібліі, пачынаючы з выдання 1549 г., гэтае найменне наогул знікае.

Патрабуюць таксама сэнсавага размежавання ўжытыя Скарынам найменні коршунаў *иксион*, *суп*, *каня* і *мышелов*. Першае з іх узыходзіць да лац. *ictinia*, ‘птушка сямейства ястрабіных атрада коршунаў’; хаця ў англійскім слоўніку 1589 г. зафіксавана і іншае значэнне: “*A great white bird of the kinde of ravens*, ‘вялікая белая птушка сямейства/тыпу воранаў” [32, с. Ее3]. Другое найменне служыць для абазначэння ў заходнеславянскіх мовах падальніка наогул (каршуна або ястраба), лац. адпаведнікам якому выступае *vulture*. У выпадку з чэшскімі *luniak* і *kanie* [28] Скарына дакладна размяжоўвае значэнні і перакладае першае з іх як *каня*, ‘каршун, шуляк’, а другое як *мышелов*, ‘канюк, ястраб-мышалоў’.

Патрабуе пэўнага каментавання, чаму адпаведнікам чэшскаму *pelikan* Скарына абраў *неясыть*. У тэксце Септуагінты гэтаму слову адпавядае старажытнагрэчаскае *ῥῶψ*, *ῥυψός*, ‘каршун’, у Вульгаце *onocrotalus / pelecanus*, ‘пелікан’, ва ўсходнеславянскіх перакладах, у тым ліку ў Астрожскай Бібліі, – *неясыть*. Да ўсяго відавочна, што *pelican* Венецыянскай Бібліі не ідэнтычны свайму традыцыйнаму значэнню (паколькі ніжэй для абазначэння ўласна пелікана ўжываецца *mořský hawran = onocrotalus* [28]. Таму не вылучана, што ў чэшскім тэкście дадзеная лексема мае блізкае або ідэнтычнае з *неясыть* значэнне (‘кугакаўка’).

Патрабуе далейшага даследавання пытанне, ці ўжытае Скарынам найменне *нор* з’яўляецца адпаведнікам чэш. *křekarz*, ‘паганка’ [28], замест якога ў чэшскай Бібліі з 1549 г. пачынае ўжывацца *wodní kaně* [26, с. 173].

З усяго сказанага вынікае, што Ф.Скарына дакладна перадаваў значэнні чэшскіх назваў птушак, не заўсёды, аднак, знаходзячы адпаведнікі ў роднай мове, а таму быў вымушаны ўнесці ў старабеларускі тэкст бясспрэчныя багемізмы *ног*, *саган*, *калус*, *морский вран*. Варта таксама адзначыць, што птушкі ў Скарыны пералічваюцца ў той самай унікальнай паслядоўнасці, што вылучае венецыянскую Біблію 1506 г. сярод астатніх чэшскіх Біблій. А гэта служыць дадатковым доказам таго, што ў сваё перакладчыцкай і выдавецкай дзейнасці асветнік у асноўным арыентаваўся менавіта на гэту крыніцу.

Вынікі вышэйпададзеных назіранняў могуць быць сістэматызаваны ў выглядзе наступнай табліцы.

BIBLIA BENATSKA 1506	БІБЛІЯ 1517–1519
<i>worlice</i> [арла; лац. Nom. <i>aquila</i>]	орла
<i>noha</i> [грыфа; лац. Nom. <i>gryphis</i>]	нога
<i>sahana</i> [марскога арла, арлана; лац. Nom. <i>halicætos</i>]	сагана
<i>yksona</i> [шызага коршуна; лац. Nom. <i>ictinia plumbea</i>]	иксиона
<i>supa</i> [сіпа; лац. Nom. Vulture, ‘падальнік’]	супа
<i>luniaka</i> [каршуна, шуляка; лац. Nom. <i>milvus</i>]	кани
<i>hawronowe</i> [гругановага]	грайвранова
<i>pstrosa</i> [страўса; лац. Nom. <i>struthio</i>]	пструса
<i>sowu</i> [саву; лац. Nom. <i>noctua</i>]	сову
<i>kanie</i> [канюка, ястраба-мышалова; лац. Nom. <i>buteo</i>]	мышелова
<i>gestrzaba</i> [ястраба; лац. Nom. <i>accipiter</i>]	ястреба
<i>garoha</i> [сокала; лац. <i>herodius</i>]	сокола
<i>labuti</i> [лебедзя; лац. Nom. <i>cygnus</i>]	лебедя
<i>czapa</i> [бусла, бацяна; лац. Nom. <i>ciconia</i>]	ботьяна ³
<i>pelikana</i> [кугакаўкі шэрай; лац. Nom. <i>strix aluco</i>]	неясыты
<i>křekarze</i> [паганкі, лац. Nom. <i>podicipedidae</i>]	нора ⁴
<i>lelka</i> [ляляка, лац. Nom. <i>caprimulgus europaeus</i>]	лелека
<i>kalousa</i> [вушастай савы, лац. Nom. <i>asio otus</i>]	калуса
<i>mořského hawrana</i> [пелікана; лац. Nom. <i>onocrotalus</i>]	морскага врана
<i>kalandra</i> [чаплі шэрай; новалац. Nom. <i>melanocorypha calandra</i>]	бука
<i>dedka</i> [удода; лац. Nom. <i>urupa epops</i>]	дятла
<i>netopyře</i> [кажана; лац. Nom. <i>vespertilio</i> , <i>vespertilionis</i>]	нетопыря

Яшчэ адным істотным аспектам творчай біяграфіі Ф. Скарыны з’яўляецца пытанне пра яго ролю ў станаўленні айчыннай паэзіі. І тут надзвычай істотна размежаваць паняцці паэзіі і вершаскладання (апошняе не абавязкова мае адносіны да паэзіі ў звычайным разуменні). У сваіх прадмовах перакладчык тройчы гаворыць пра кнігі, якія дзеляцца на «стыхі»: у прадмове да Кнігі Іова («*Делится же сия книга на главы, а главы ся делять*

³ Ідэнтычная форма ўжыта ў Берасцейскай Бібліі 1563: *bociana*.

⁴ У Берасцейскай Бібліі 1563: *nurka*.

на стихи по тому ж, яко Псалтыр ся делить: почении от третиея главы даже до останочное вся сия книга стихами розделена ест, якоже, чтучи, поразумеешь»), да Псалтыра («Теже розделить есми вси псалмы на стихи по тому, яко ся в ыныхъ языцехъ делить»), да Книгі Ісуса, сына Сіраха («А пишется сия книга тым же обычаемъ, яко и Псалтырь, и Иовь, и Исусъ Сираховъ, понеже кожда глава делится на притчи, якобы на некия стихи, или розделения, яже, чтучи, поразумеешь»). Вядома, пад словам «стихи», як слушна заўважыў у свой час М. Грынчык, не варта разумець верш у сучасным значэнні: Ф. Скарына ўспрымаў «стих» у яго першапачатковым значэнні ў грэчаскай мове – радок [8, с. 140–145]. Аднак, падзел на вершы – гэта падача радкоў не ў суцэльным наборы, а ў слупок, як гэта прынята адносна вышэйназваных і шэрагу іншых біблійных кніг у сучаснай выдавецкай практыцы. Аднак у прадмовах Скарыны можна знайсці нямаля рытмізаваных урыўкаў (з дзеяслоўнай рыфмай), якія па сваіх мастацкіх вартасцях могуць быць аднесены да першых спробаў айчынай сілабанічнай паэзіі. Акрамя агульнавядомага з прадмовы да Книгі Юдзіф у прадмове да Псалтыра можна вылучыць, прынамсі, два:

<p>Псаломъ ест всея Церкви единый гласъ, свята украшаетъ. Псаломъ всякую противность, еже ест, Бога ради усмиряетъ. Псаломъ жестокое сердце мякчитъ и слезы с него, якобы со источника, из- водить. Псаломъ ест ангельская песнь, духовный темьянь: вкупе тело пением веселить, а душу учить.</p>	<p>[Псалмы] всякий немощи, духовныи и телесныи, уздравляютъ, душу и смыслы освещаютъ, гневъ и ярость усмиряютъ, миръ и покой чинятъ, смутокъ и печаль отгоняютъ, чювствие в молитвахъ дають, людей въ приязнь зводятъ, ласку и милость укрепляютъ, бесы изгоняютъ, ангелы на по- мощъ призываютъ.</p>
---	--

Сюды ж прымыкае і другі вершаваны варыянт дэкалога (першы знаходзіцца ў прадмове да Книгі Выхаду), змешчаны ў анатацыі да 19-й главы Книгі Лявіт (да слова «глухому»): *О томъ, абы люди святи были // отца и матеръ чтили, // свята святили, // идоловъ не хвалили, // жертвы Богу приносили, // милостыню делали, // не крали, не лгали, // не присегали, // мзды не задерживали, // не проклинали.*

І ўсё ж найбольш поўна талент Ф. Скарыны як паэта і версіфікатара раскрыўся ў гімнаграфічных творах – акафістах, змешчаных у «Малой

падарожнай кніжцы» (1522). Большасць гэтых твораў, верагодна, усё ж з'яўляецца перакладамі, а не арыгінальнымі творамі, як сцвярджае Я. Неміроўскі [18, с. 451]. Нават калі прыняць за неаспрэчны факт, што асветнік не быў аўтарам асобных акафістаў (што не так), само іх складанне патрабавала вялікага паэтычнага майстэрства і немалой версіфікацыйнай практыкі, а па-за гэтым – ведання тэорыі складання гімнаграфічных твораў. У многім хрысціянская паэзія (псалмодыя) пераймала свяшчэнную габрэйскую паэзію, у прыватнасці, з апошняй былі запазычаны: алітэрацыя, ужыванне сугучных словаў (дзеяслоў і назоўнік аднаго кораня, што ўзмацняе сэнс словаў і выразаў, вылучае найбольш істотнае ў тэксце); рыфмаваная мова, асабліва ў суфіксах; гульня словаў (сугучныя, але розныя па значэнні); паўтарэнне пэўных вершаў на працягу песні, прычым строфы маюць або аднолькавы пачатак, або аднолькавае заканчэнне; паралелізм (сінанімічны, антытэтычны або сінтэтычны) [20, с. 13].

Цэнтральным жанрам візантыйскай гімнаграфіі быў канон, што будаваўся ў адпаведнасці з нормаў антычнай метрыкі, поўны разрыў з якой адбыўся ў творчасці Рамана Мілагучнага (Меладыста ў заходняй традыцыі), які стварыў два новыя паэтычныя жанры, названыя ім кандаком і ікасам. Спалучэнне апошніх «дало ў вышэйшай ступені гнуткую паэтычную форму, якая адкрыла вялікія магчымасці для выяўлення эмоцый. Танічныя памеры надалі разнастайнасці знешняму, музычнаму боку паэтычнай мовы» [23, с. 25].

Ведучы гаворку пра гімны Рамана Мілагучнага, С. Аверынцаў адзначае, што з аўтарытарнага пункту гледжання візантыйскай рытарычнай традыцыі (строгае датрыманне нормаў антычнай метрыкі, заснаванай на ліку доўгіх і кароткіх складоў) яны – «ні вершы, ні проза, а нейкі немагчымы гібрыд аднаго і другога, з'ява, непранікальная для думкі візантыйскага рытара і таму для яе няісная» [1, с. 308].

З пункту ж гледжання сучаснай літаратурнай тэорыі тут відавочная строгае вершаваная арганізацыя: тэкст падзелены на суадносныя па колькасці складоў строфы з паўтаральным рэфрэнам, строфы складаюцца з кавалкаў тэксту з фіксаванай колькасцю складоў, вытрымана схема размеркавання танічных націскаў унутры кожнага з гэтых кавалкаў.

Разрыў з традыцыяй антычнага вершаскладання меў светапоглядны характар, таму «хрысціянскія песняспевы . . . пры самастойнасці свайго зместу былі па ладзе і паэтычных прыёмах падобныя да біблейскіх псалмоў, а не класічных гімнаў, бо толькі псалмы і іншыя свяшчэнныя песні старазапаветныя мелі ўласцівасць духоўнасці» [1, с. 6], а само спяванне псалмоў разглядался як завет прарокаў, асвечаны прыкладам Хрыста і апосталаў [1, с. 3–4].

Зразумела, што практыка спеўнага выканання ікасаў з фанетычнага і меладыйнага боку мела пэўныя адрозненні ў параўнанні з рэчытатывам малітвы. Таму ў ікасах рыфма магла мець прыблізны характар: патрабавалася не столькі наяўнасць рыфмы, колькі супадзенне 2-4 фінальных гукаў (похваление – воздержание, подателю – губителю, добродушие – благочестие, вы́со́то – красото і г.д.), якія пад час распеву і за кошт мелодыкі распеву стваралі ў чытача ілюзію рыфмавай гармоніі. Напрыклад, словы «*Радуйся, мудрых самотворче повелений, // Радуйся, Божихъ об’явителю сведений!*» [15, с. 55] з 3-га ікаса «Акафіста святому Арханёлу Міхаілу» пры распеве маглі б выглядаць наступным чынам (тлустым шрыфтам вылучаны асноўныя націскі, курсівам – дадатковыя меладыійныя; знакі ↑ і ↓ падаюць узыходную і сыходную інтанацыі адпаведна):

Радуйся, мудрых самотворче повеле-**ени**ей(↓),
Радуйся, **Божихъ** об’явителю **сведе**ние-ей(↑)!

«Радуйся!» апырэры знаходзіцца пад моцным націскам, а ў фінальных ‘повелений’ (пры сыходнай інтанацыі) і ‘сведений’ (пры ўзыходнай інтанацыі) на апошнім складзе з’яўляецца дадатовы, меладыійны націск, які і ўтварае ілюзію рыфмы. Меладыійныя націскі могуць надаваць ізасілабчным вершам пэўнае падабенства з сілаба-танічнымі, паколькі імкнучца ўрэгуляваць сістэму націскаў:

Радуйся, яко укрепляеши мудростию добродушие,
раду́йся, яко просвещаеши светлостию благочестие! [15, с. 61]
Радуйся, яко избавляеши от соузовъ пленники,
раду́йся, яко побежаеши верныхъ супротивники! [15, с. 68]

Падобная карціна назіраецца і ў астатніх 10 ізасілабчных вершах, выяўленых намі ў дадзеным акафісце ў 5–8, 10 і 12 ікасах.

Да праяваў танізму ў габрэйскім, а не славянскім ці германскім значэнні гэтага тэрміна (націск падае на слова, а не на склад), трэба аднесці той факт, што лагічны націск у хайрэтызмах ікасаў відавочна падае на першае і, як правіла, апошняе слова:

Радуйся, пророком славное похваление,
раду́йся, постникомъ сладкое воздержание! [15, с. 60].

Дадзены факт можа быць патлумачаны тым, што большая частка кандака, верагодна, першапачаткова выконвалася ў форме рэчытатыва, таму тэкст паміж «радуйся!» і апошнім словам радка прамаўляўся скарагаворкай. Аднак арыгінальнае музычнае суправаджэнне кандакоў на сёння страчана [31, с. 1–12].

У свой час факт акцэнтацыі ўвагі слухача акафістаў на пэўных словах А. Папоў вытлумачваў наступным чынам: «Калі ў малітоўніка хутка ўзнікаюць і праносяцца ў свядомасці аднародныя вобразы, напр. палаючай свечкі, тлеючай лампы, ззяючай зоркі, зіхатлівай маланкі, ззяючага сонца і г.д., то ўсе гэтыя мімалётныя вобразы зліваюцца ў душы ў адзін вобраз духоўнай святланоснасці» [20, с. 595].

Падобным чынам канцэнтрацыя аднародных членаў, якія адлюстроўваюць становішчыя характарыстыкі (*похваление, воздержание, благочестие, добродушие, высота, красота, хранителю, возводителю* і г. д.), была паклікана сфарміраваць утрапёнае стаўленне верніка да шанаванага святога, весці яго «ад пачуцця да звышпачуццёвага, ад абмежаванага да бясконцага, ад хуткаплыннага да вечнага» [20, с. 595].

Акрамя вышэй названых асаблівасцей нельга не звярнуць увагу на структуру хайрэтызмаў. Пасля «Радуйся!» змяшчаецца звычайна трохчленны зваротак, які складаецца з назоўніка-прыметніка-назоўніка (паслядоўнасць можа вар’іравацца):

Радуйся, вернымъ Божий венчателю,
радуйся, грехомъ страшный губителю! [15, с. 62]
Радуйся, хромым крепость и течение,
радуїся, слепымъ светлость и вождение! [15, с. 66]

Зрэдку сустракаюцца і чатырохчленныя звароткі па схеме назоўнік-прыметнік-назоўнік-прыметнік:

Радуйся, красото неизреченная Церкви Христовы,
радуйся, место пречистое благодати Иисусовы! [14, с. 58],

Як і трохчленныя па схеме дзеяслоў-назоўнік/прыметнік-назоўнік:

Радуйся, яко избавляеши от соузовъ пленники,
радуйся, яко побежаеши верныхъ супротивники! [15, с. 68]

У пададзеных вышэй ікасах колькасць складоў у радку не перавышае 20, што надае ім «лёгкасць» паззіі. У «Акафісце жываноснай Труне Гасподняй» маюцца прыклады 26- і 28-складовага ізасілабічнага верша з дактылічнай рыфмай, больш падобнага да «цяжкай» прозы. У адным з іх цэзура знаходзіцца пасля 12 і 11 складоў адпаведна, а пасляцэзурныя часткі маюць па 16 складоў:

Радуйся, светоносный Гробе Господень, //
яко тобою позна Петръ Христово воскресение! (12+16)
Радуйся, преславны крове Божии, //
яко в тебе содеася всемирное спасение! [15, с. 15] (11+16)

Калі не зважаць на недахоп 1 складу ў трэцім радку, гэта амаль ідэальны ізасілабічны верш, збудаваны на прынцыпах паралелізму членаў. У наступным вершы цэзура знаходзіцца пасля 17 і 13 складоў адпаведна, пасляцэзурныя часткі – пасля 9 і 13 складоў, што робіць верш больш грувацкім і набліжаным да прозы. Аднак рэфрэн «радуйся» і рымфоўка «оживотворися – навчися» надаюць радкам пэўны рытм і мелодыку:

Радуйся, яко ис тебе востаниемъ Живодавчевымъ // всяка тварь
оживотворися, (26)
радуйся, яко тобою апостоль Фома // «Господь мой и Богъ мой»
глаголати навчися [15, с. 22] (26).

Пастаяннае «ваганне» паміж рытмізаванай прозай, сілабічным і танічным вершам стварае непаўторную паэтычную індывідуальнасць Скарыны. Тут будзе дарэчы падаць цытату з трактата Дыянісія Галікарнаскага «Пра спалучэнне слоў»: «...бывае мова, што ўбірае ў сябе памеры непастаянныя і рытмы бязладныя, і ні іх паслядоўнасці, ні спалучанасці, ні страфічнасці не датрымлівае; пра яе можна сказаць, што яна рытмічная ў меру, бо рытмы пястрэюць у ёй паўсюль, але рытмам не звязаная, бо рытмы гэтыя неаднолькавыя і сустракаюцца не ў адных і тых жа месцах. Такая, кажу я вам, усялякая размераная мова, якая перадае паэтычнасць і напеўнасць» [9, с. 214].

Яскравым пацвярджэннем гэтых слоў можа паслужыць наступны ўрывац з малітвы па «Каноне да Труны Гасподняй», першыя два радкі якога можа аднесці да сілаба-танічнага (!) верша (умоўная разбіўка на радкі – наша, рыфмы вылучаны курсівам):

Царю всехъ и *Створителю*,
Боже мой и *Спасителю!*
Тебе *величаю*,
Тобе молюся, Тебе *прославляю*
и пред Тобою недостойный *припадаю*,
яко сподобил мя еси видети днешний день //
преславнаго воскресения *Твоего*
и не укратилъ еси для греховъ //
непотребнаго живота *моего* [15, с. 46–47].

У фінале малітва пераходзіць у акцэнтны верш, у якім, як вядома, рэгулюецца толькі колькасць націскаў, а колькасць ненаціскных вар’іруецца ў межах, натуральных для пэўнай мовы (у Скарыны 1–3; ніжэй тлустым шрыфтам вылучаны асноўны націск, курсівам – дадатковы):

(даруй ми) грехомъ отпущение,
тела здравие,
ума просвещение,
печали избавление,
недуга исцеление,
на земли почтливое хлебокормление,
от неволю вражии *избавление* [15, с. 48].

У беларускім літаратуразнаўстве паэтычная спадчына Скарыны ўспрымаецца выключна як вершаваная спадчына. Хаця відавочна, што больш дарэчна было б весці гаворку пра паэтычную спадчыну асветніка. І тут надзвычай важна размежаваць паняцці паэзіі і вершаскладання ў гістарычным аспекце, г. зн. не пераносіць сучасныя ўяўленні на з’явы пяцісотгадовай даўніны. Літаратуразнаўчы энцыклапедычны слоўнік сцвярджае: «Першапачаткова паэзіяй называлася мастацтва слова наогул, паколькі ў ёй аж да новага часу пераважалі вершаваныя і блізкія да іх рытміка-інтанацыйныя формы» [16, с. 293].

Як бачым, ад пачатку ў азначэнні мастацкага слова прысутнічае моцны вершаваны і блізкі да вершаванага рытміка-інтанацыйны складнік. Падобны складнік добра заўважны ў праявіх прадмовах Скарыны, менавіта ён надае словам асветніка ўзнёслы тон, а таксама просты па форме, але глыбокі па сэнсе змест. Такія рытарычныя прыёмы былі добра вядомыя ў антычную эпоху, пра іх гаворыць, напрыклад, Дыянісій Галікарнаскі ў

вышэй згаданым трактаце «Пра спалучэнне слоў»: «Празіаічная мова ... не павінна, зразумела, ствараць уражанне суцэльна метрычнай або рытмічнай мовы, таму што тады яна стане вершам або песняй і папросту страціць сваё аблічча: дастаткова, каб рытмы і метры з'яўляліся ў ёй адно ў меру, тады акажацца яна паэтычнай, не з'яўляючыся паэмай, і будзе спеўнай, не робячыся песняй» [9, с. 213–214].

Няма сумнення, што пры сваім узроўні адукацыі Ф. Скарына пры пэўных высілках мог бы стварыць яскравыя першаўзоры айчынай паэзіі. Задася, аднак, пытаннем – улічваючы, што асветнік скончыў адзін з лепшых тагачасных еўрапейскіх універсітэтаў, Ягелонскі; улічваючы, што ён атрымаў ступень доктара медыцыны ў Падуанскім, у Італіі, калысцы Адраджэння, – ці мог ён ставіць перад сабой падобную мэту? Прадмоўны комплекс адназначна сведчыць, што такой мэты Скарына перад сабой не ставіў: магістральнай задачай прадмоў з'яўляецца асвета простага чалавека, і асвета перш за ўсё ў пытаннях веры. Таму тлумачыць яму біблейскія ісціны ў вершаванай форме было б на той час немэтазгодна і нават рызыкаўна: вершаваная форма падачы тэксту мае на мэце і іншы ўзровень уяўлення з боку рэцыпіента – уяўлення ў форме абстрактнага вобраза, уяўлення адцягненага, а не канкрэтна-рэчыўнага. Менавіта таму тэма вершавання структуры, якія прысутнічаюць у прадмовах Ф. Скарыны, вельмі блізкія да найбольш традыцыйнай для простага чалавека формы танічнага вершаскладання – гаварнога акцэнтнага верша з рыфмоўкай. Імкненне Скарыны спалучыць прынцыпы народнага танічнага і літаратурнага сілабічнага вершаскладання відавочна не раз ставіла яго перад дылемай, чаму аддаць прыярытэт: знешняй прыгажосці ці глыбіннаму сэнсу. Рашэнне не заўсёды было на карысць першай, хаця, па словах Дзянісія Галікарнасакага, «сам досвед пераконвае, што проза павінна ўключаць якіясьці рытмы, каб расквітнець паэтычнай красою» [9, с. 214].

У выпадку біблейскага (біблейнага) верша, заснаванага на паралелізме членаў, у сваім перакладзе Скарына мог шырока эксперыментаваць у галіне лексікі, граматыкі, сінтаксісу, семантыкі, мог падаваць паралельныя пераклады асобных вершаў. У кандакарным вершы Скарына такой магчымасці не меў, бо працаваў з задазенай, «застылай» формай, таму з боку рытмікі навацыі тут былі дапушчальныя выключна ў плане змяшчэння цэзур і варыяцый клаўзулы.

Літаратура і крыніцы:

1. Аверинцев, С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. – Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2004. – 478 с.
2. Владимиров, П.В. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык / П.В. Владимиров. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1888. – 351 с.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 2. Биець – Варивный / склад. А.П. Груцо [і інш.] ; рэд. А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 320 с.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 14. Игде – Катуючий / склад. Т.І. Білізюк [і інш.] ; рэд. А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1996. – 301 с.
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 21. Нікой – Оддухъ / склад. А.М. Булыка [і інш.] ; рэд. А.М. Булыка. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 405 с.
6. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 31. Рушаючий – Смушенье / склад. І.У. Будзько [і інш.] ; рэд. А.М. Булыка. – Мінск : Беларуская навука, 2011. – 507 с.
7. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 33. Струна – Треснутися / склад. А.М. Булыка [і інш.] ; рэд. А.М. Булыка. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – 456 с.
8. Грынчык, М.М. Ля вытокаў беларускай сілабікі / М.М. Грынчык // Спадчына Скарыны: Зборнік матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытанняў (1986) / Укл. А.І. Мальдзіс ; Уступ. слова І.Я. Навуменкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – С. 140–145.
9. Дионисий Галикарнасский. О соединении слов / Дионисий Галикарнасский // Античные риторика ; под. ред. А.А. Тахо-Годи. – Москва : Издательство Московского университета, 1978. – С. 167–221.
10. Кніжная спадчына Францыска Скарыны = Книжное наследие Францыска Скорины = Book heritage of Francysk Skaryna : [да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання] / Нацыянальная бібліятэка Беларусі ; [аўтары ідэі: Р.С. Матульскі, П.У. Калаур ; адказны рэдактар А.А. Суша ; пераклад на англійскую мову: Г.М. Каваленка, І.В. Ісаева ; літаратурны пераклад прадмоў Ф. Скарыны на сучасныя беларускую і рускую мовы А.У. Бразгунова]. – Т. 1: Кніга Быцця = Книга Бытия = The book of Genesis. – Мінск, 2013. – 269 [2] с. : іл.
11. Кніжная спадчына Францыска Скарыны. – Т. 2: Кніга Выхад = Книга Исход = The book of Exodus. – Мінск, 2014. – 163 [29] с. : іл.
12. Кніжная спадчына Францыска Скарыны. – Т. 4: Кніга Лічбы = Книга Числа = The book of Numbers. – Мінск, 2014. – 183 [1] с. : іл.

13. Кніжная спадчына Францыска Скарыны. – Т. 11: Трэцяя кніга Царстваў = Третья книга Царств = The First Book of Kings. – Мінск, 2014. – 158 с.

14. Кніжная спадчына Францыска Скарыны. – Т. 12: Чацвёртая кніга Царстваў = Четвертая книга Царств = The Fourth Book of Kings. – Мінск, 2015. – 151 с.

15. Кніжная спадчына Францыска Скарыны. – Т. 19: Малая падарожная кніжка. – Ч. 2. – Мінск, 2017. – 479 с.

16. Кожин, В. Поэзия и проза / В.Кожин // Литературный энциклопедический словарь ; под общ. ред. В.М. Коженикова, П.А. Николаева. – Москва : Советская энциклопедия, 1987. – С. 293.

17. Конан, У.М. Эстэтычныя і этычныя погляды Францыска Скарыны / У.М. Конан // Скарына і яго эпоха / В.А. Чамярыцкі, В.І. Мялешка, З.Ю. Капыскі і інш. ; Рэд. В.А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – С. 311 – 359.

18. Немировский, Е.Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя / Е.Л. Немировский. – Минск : Мастацкая літаратура, 1990. – 597 с., [24] л. ил.

19. Первольф, И.И. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII века / И.И. Первольф. – Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1874. – 296 с.

20. Попов, А. Православные русские акафисты, изданные с благословения Святейшего Синода. История их происхождения и цензуры, особенности содержания и построения / А.Попов. – Казань : Типо-литография Императорского университета, 1903. – 652 с.

21. Слоўнік мовы Скарыны / Склад. У.В. Анічэнка. Т. 1: А–О. – Мінск : Вышэйшая школа, 1977. – 476 с.

22. Слоўнік мовы Скарыны / Склад. У.В. Анічэнка. Т. 2: П–Я. – Мінск : Вышэйшая школа, 1984. – 362 с.

23. Фрейберг, Л., Попова, Т. Византийская литература IV–VI вв. / Л. Фрейберг, Т. Попова // Памятники византийской литературы IV–IX вв. ; АН СССР, Институт мировой литературы им. А.М. Горького. – Москва : Наука, 1968. – С. 7–37.

24. Чамярыцкі, В.А. Беларуская літаратура на рубяжы эпох / В.А. Чамярыцкі // Скарына і яго эпоха / В.А. Чамярыцкі, В.І. Мялешка, З.Ю. Капыскі і інш. ; Рэд. В.А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – С. 209–277.

25. Biblia Brzeska 1563. – Clifton, NJ – Kraków 2003. – XXXII+1130+222 s.

26. Biblij Česká. – W Menssým Městě Pražském v Bartholoměge Netholického s znamenítým nákladem téhož Bartholoměge a Giřijka Melantricha Rozvalowského: Lietha Panie 1549. – 1250 s.

27. Die Heilige Schrift: Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments. Nach der deutschen Übersetzung Martin Luthers. – National Verlag Kompanie, 1967. – 1130 s.

28. Elektronický slovník staré češtiny. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006 – přístupné online: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (verze dat 1.1.3, citován stav ze dne 2. 11. 2017).

29. Holy Bible. Authorized King James Version. – 750+228 p.

30. Jungmann, Josef Jakub. Slovník česko-německý / Josef Jakub Jungmann. – Volume 2 : K-O. – 1836. – 1012 s.

31. Lash, Archimandrite Ephrem. *St. Romanos the Melodist / Lash, Ephrem Archimandrite // On the Life of Christ: Kontakia. – San Francisco : HarperCollins Publishers, [1995]. – P. 1–12.*

32. Rider, John. A Double Dictionarie, Penned for All Those that Would Haue Within Short Space the Use of the Latin Tongue, Either to Speake, Or Write // John Rider. – Oxford : Vniversitie of Oxford, 1589. – 1056 p.